

OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE ERMENİLER

OSMANLI DEVLETİ NEDEN TEHCİR UYGULADI?

YUSUF HALAÇOĞLU

TEHCİRLE İLGİLİ GERÇEKLER

OSMANLI'NIN
SON DÖNEMİNDE
ERMENİLER

TEHCİRLE İLGİLİ
GERÇEKLER

OSMANLI DEVLETİ NEDEN TEHCİR UYGULADI?

Yusuf HALAÇOĞLU

TBMM Basımevi
Haziran 2021

OSMANLI DEVLETİ NEDEN TEHCİR UYGULADI?

TEHCİRLE İLGİLİ GERÇEKLER*

Yusuf HALAÇOĞLU

Neden Tehcir Edildiler?

Avrupa devletleriyle Rusya'nın "Şark meselesi" adı altında Osmanlı Devleti topraklarında başlattıkları karışıklıklar bir Ermenistan kurulması hedefine yönelik olarak gelişmiştir. Bu çerçevede başlayan Ermeni yönlendirmeleri, Ermeni çetelerinin Müslümanları katliamı, ardından bir Ermenistan kurma düşüncesiyle patlak veren Van ve Zeytun isyanları, o sırada başlayan Birinci Dünya Savaşı ve bu savaşta Anadolu'yu işgale girişen Rus ordularına Ermenilerin yardım etmeleri, Osmanlı Devleti'ni köklü tedbirler almaya zorlamıştır.

* Bu makale, **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, (TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Yay. No: 94, 2. Baskı, TBMM Basımevi, Ankara, 2011) adlı kitaptan alınarak ayırbaşımı yapılmıştır.

Nitekim Van'da Ermeni isyanı bütün hızıyla devam ettiği bir sırada, İstanbul'a, diğer bölgelerdeki Ermenilerin de isyan ettikleri, yol kestikleri ve Müslüman köylerini basarak halkını katlettikleri yolunda haberler gelmekteydi. Türk ordusu savaş alanında olduğu için cephe gerisindeki bu olayları önlemekte çaresiz kalmıştır. Bu durumda, Başkumandan Vekili Enver Paşa, bir çare olarak, 2 Mayıs 1915'te Dahiliye Nazırı Talât Bey'e (Paşa) şu yazıyı yollamıştır:

“Gayet Mahremdir.

Van Gölü etrafında ve Van vilayetince bilhassa ma'lûm olacak mevâki'-i muayyenedeki Ermeniler isyan ve ihtilâl için daimî bir ocak halindedirler. Bu halkın oradan kaldırı-larak isyan yuvasının dağılması fikrindeyim.

Üçüncü Ordunun verdiği malûmata nazaran Ruslar 7 Nisan'da (20 Nisan 1915) hududları dâhilindeki Müslüman ahâliyi çıplak bir halde hududumuz dâhiline sürdüler. Hem buna mukabele-i bilmisil olmak ve aynı zamanda yukarıda söylediğim maksadı hâsil etmek üzere, ya merkum Ermenileri ve ailelerini Rusya hududu dâhiline sürmek, yahut merkum Ermenileri ve âilelerini Anadolu dâhiline muhtelif yerlere dağıtmak lâzımdır. Bu iki şıktan münâsibinin intihabı ile icrasını rica ederim. Bir mahzur yoksa ussat ailelerini isyan merkezlerini hudud hâricine sürmeyi ve onların yerine hudud hâricinden gelen İslâm halkı yerleştirmeyi tercih ederim. Ol bâbda”.¹

1 **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, 81 (Aralık 1982), Belge No. 1830.

Tehcir kararının ilk işareti sayılan bu yazı ile Enver Paşa, Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmalarını istemiştir. Eğer Ermeniler topluca tutulmak yerine, ufak birimler hâlinde çeşitli yerlere dağıtılacak olurlarsa, isyan etme imkânları da kalmamış olacaktı. Yine bu yazıdan, uygulamanın yalnız Ermenilerin isyan ve karışıklık çıkardıkları yerlerde gerçekleştirilmesinin istendiği anlaşılıyor. Nitekim, ilk tehcirde buna özellikle dikkat edilmiştir.

Dahiliye Nazırı Talât Bey, durumun nezaketi karşısında, Meclis-i Vükelâ'dan karar almadan ve bu işle ilgili bir geçici kanun çıkartmadan Ermeni tehcirini başlatarak sorumluluğu tek başına üzerine almak durumunda kalmıştır.²

2 Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/3, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 38.

Tehcirin Gayesi

Belgelerden anlaşıldığına göre, Talât Paşa'nın başlattığı ve Meclis-i Vükelâ'nın da uygun gördüğü tehcir doğrudan doğruya cephelerin güvenini sarsacak bölgelerde uygulanmıştır. Bunlardan birincisi Kafkas ve İran cephesinin geri bölgesini oluşturan Erzurum, Van ve Bitlis dolaylarıdır. İkincisi ise, Sina cephesi gerilerini oluşturan Mersin-İskenderun bölgeleridir. Ermenilerin bu bölgelerde düşmanla iş birliği yaptığı ve bir çıkarma hareketini kolaylaştıracak faaliyetler içinde buldukları tespit edilmişti. Daha sonra bu uygulama isyan çıkaran, düşmanla iş birliği yapan ve Ermeni komitacılarına yataklık eden diğer vilayetlerdeki Ermenilere de teşmil edildi. Başlangıçta Katolik ve Protestan Ermeniler tehcir dışı bırakıldıkları hâlde, daha sonra bunlardan zararlı faaliyetleri görülenler de sevke tabi tutuldu.

Bu sebeple, 22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915) tarihinde Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz (Elâzığ), Musul vilayetleriyle "Adana Emvâl-i Metruke Komisyonu" başkanlığına; ayrıca Zor, Maraş, Canik, Kayseri ve İzmit mutasarrıflıklarına tebligat gönderilerek Ermenilerin iskânlarına tahsis edilen bölgelerin, görülen lüzum üzerine genişletildiği bildirildi. Buna göre: (a) Kerkük sancağının İran sınırına seksen kilometre mesafede bulunan köy ve kasabalar dâhil olduğu hâlde, Musul

vilayetinin doğu ve güney bölgesi; (b) Diyarbakır hududundan yirmi beş kilometre dâhilde, Habur ve Fırat nehirleri vadisindeki yerleşim yerleri dâhil olmak üzere, Zor sancağının doğusu ve güneyi; (c) Halep vilayetinin kuzey kısmı hariç olmak üzere, doğu, güney ve güney batısında bulunan bütün köy ve kasabalarla, Suriye vilayetinin Havran ve Kerek sancakları dâhil olmak üzere demir yolu güzergâhlarından yirmi ila yirmi beş kilometre dışarıda bulunan kasaba ve köylerde Müslüman nüfusunun %10'u nispetinde iskan edileceklerdi.³

Talât Paşa, özellikle Batılı ülkelerin ve basınının aksi propagandalarından dolayı, devamlı olarak Ermeniler hakkında alınan tedbirlerin onları imha maksadını taşımadığını her fırsatta ifade etmek ihtiyacını hissetmişti. Nitekim, 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915) tarihinde Hüdavendigâr, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Urfa, Halep, Zor, Sivas, Kütahya, Karesi, Niğde, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Karahisar-ı Sahib, Erzurum ve Kayseri vali ve mutasarrıflarına gönderilen bir şifre telgrafta, tehcirin gayesi şu şekilde açıklanmaktadır:⁴

“Ermenilerin buldukları yerlerden çıkarılarak tayin edilen mıntikalara sevklerinden hükûmetçe takib edilen gaye, bu unsurun hükûmet aleyhine faali-

3 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye, Şifre Kalemi, No. 54/315.

4 BOA, Şifre Kalemi, No. 55/292.

yetlerde bulunmalarını ve bir Ermenistan Hükûmeti teşkili hakkındaki millî emellerini takip edemeyecek bir hale getirilmelerini temin esasına matuftur. Bu kimselerin imhası söz konusu olmadığı gibi, sevkîyat esnasında kabilelerin emniyeti sağlanmalı ve muhacirin tahsisatından sarfiyat yapılarak işçilerine ait her türlü tedbir alınmalıdır. Yerlerinden çıkarılıp sevkedilmekte olanlardan başka, yerlerinde kalan Ermeniler bundan sonra yerlerinden çıkarılmamalıdır. Daha önce de tebliğ edildiği gibi, asker aileleriyle ihtiyaç nisbetinde sanatkâr, Protestan ve Katolik Ermenilerin sevkedilmemesi hükûmetçe kesin olarak kararlaştırılmıştır. Ermeni kabilelerine saldırıda bulunanlara veya bu gibi saldırılara önyak olan jandarma ve memurlar hakkında şiddetli kanunî tedbir alınmalı ve bu gibiler derhal azledilerek Divan-ı Harblere teslim edilmelidir. Bu gibi olayların tekrarından vilayet ve sancaklar sorumlu tutulacaklardır”.

Daha önce de Ankara vilayetine 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihinde gönderilen gizli şifrede “Ermeniler hakkında hükûmetçe alınan tedbirler, sırf memleketin asayiş ve inzibatını temin ve muhafaza mecburiyetine müstenittir. Ermeni unsuruna karşı Hükûmetin imhakâr bir siyaset takibetmediği, şimdilik tarafsız bir vaziyette kaldıkları görülen Katolik ve Protestanlara dokunmamış olması göstermektedir...” denilmektedir.⁵ Gerçekten de, 1 Haziran 1331’de

5 BOA. Şifre Kalemî, No. 53/4.

(14 Haziran 1915) Erzurum, Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Bitlis vilayetlerine gönderilen şifrede ise, tehcir edilen Ermenilerin yollarda hayatlarının korunması, sevkiyat sırasında firara yeltenenlerle muhafazalarına memur olanlara karşı saldırıda bulunacakların yola getirilmesinin tabii olduğu, ancak buna hiçbir şekilde halkın karıştırılmaması ve Ermenilerle Müslümanlar arasında öldürmeye yol açacak ve aynı zamanda dışarıya karşı da pek çirkin görünecek olayların çıkmasına kesinlikle fırsat verilmemesi istenmiştir.

Talât Paşa, 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihinde Dördüncü Ordu Komutanlığına gönderdiği şifrede de başka vilayetlere nakledilecek Ermeniler hakkında bilgi vermekte ve boşaltılmasını istediği yerleri şu şekilde belirtmekteydi:

(a) Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri; (b) Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere, Maraş sancağı; (c) Halep vilayetinin merkez kazası hariç olmak üzere, İskenderun, Beylan (Belen), Cısr-i Şugur ve Antakya kazaları dâhilindeki köy ve kasabalar; (ç) Adana, Sis (Kozan) ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere, Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları.

Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinden çıkarılan Ermeniler, Musul vilayetinin güney kısmı ile Zor sancağına ve merkez hariç olmak üzere, Urfa sancağına yerleştirileceklerdi. Adana, Halep ve Maraş civarından çıkarılan Ermeniler ise, Suriye vilayetinin doğu kısmı ile Halep vilayetinin doğu

ve güneydoğusuna, hükûmetin tayin ettiği yerlere nakledilecek ve oralarda iskân edileceklerdi. Nakliyat işlemlerine nezaret etmek üzere Adana bölgesine, refakatinde bir mülkiye müfettişi ile maliyeden de bir özel memur verilen mülkiye müfettişlerinden Ali Seydi Bey, Halep ve Maraş için de aynı şekilde Hamid Bey tayin edilmiş ve Ali Seydi Bey görevi başına gitmiştir. İskân mahallerine ulaşan Ermeniler, hâl ve mevkinin durumuna göre, ya mevcut köy ve kasabalarda inşa edecekleri evlere veyahut hükûmet tarafından tayin edilecek yerlerde yeniden kuracakları köylere yerleştirileceklerdi. Ermeni köylerinin Bağdat demir yolundan en az yirmi beş kilometre uzakta olması şart koşulmuştu. Nakli icap eden Ermenilerin sevk ve iskânları mahallî memurların idaresine bırakılmıştı. İskân yerlerine sevk edilen Ermenilerin can ve mallarının korunmasıyla iâşe ve istirahatlarının sağlanması, güzergâhlarında bulunan idari memurlara aitti. Nakledilecek Ermenilerin bütün taşınabilir mal ve eşyalarını birlikte götürebilecekleri ve taşınmaz malları konusunda da mufassal bir talimatname hazırlanarak tebliğ edilmesi kararlaştırılmıştı.⁶

Doğu Anadolu vilayetleriyle bazı Güney Doğu Anadolu vilayetlerinden çıkarılarak, Diyarbakır vilayetinin güneyine, Fırat Nehri vadisine ve Urfa-Süleymaniye yakınlarına gönderilmelerine karar verilen Ermenile-

6 BOA, Şifre Kalemî. No. 53/94.

rin, yeniden fesat yuvaları meydana getirmemeleri için Başkomutanlık bazı uyarılarda bulunmuş, bunun için 26 Mayıs 1915 tarihiyle Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir yazıda şu hususların dikkate alınmasını istemiştir: (a) Ermenilerin gönderildikleri yerlerdeki nüfusu oradaki aşiret ve İslâm sayısının %10 nisbetini geçmemelidir; (b) Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin her biri elli evden çok olmamalıdır; (c) Ermeni göçmen aileleri, seyahat ve nakil suretiyle de olsa, yakın yerlere ev değiştirememelidir.⁷

Ermeniler konusunda Dahiliye Nezaretinin tedbir aldığı bu sırada Rusya, Fransa ve İngiltere hükümetleri 24 Mayıs 1915'te bir bildiri yayımladılar. Burada bir aydan beri "Ermenistan" diye adlandırdıkları Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Ermenilerin öldürüldüklerini ileri sürdüler. Buna karşılık, kışkırttıkları ve destekledikleri Ermenilerin Türklere karşı işledikleri cinayetleri görmezlikten gelerek, olaylardan Osmanlı hükümetinin sorumlu tutulacağını bildirdiler.⁸ Meselelerin bu şekilde milletlerarası bir hüviyet kazanması üzerine, Talât Paşa tehcir konusundaki sorumluluğu daha fazla tek başına yüklenemeyeceğini anlayarak konuyu bir kanun hükmü hâline getirmek ve diğer kabine üyelerini de bu sorumluluğa ortak etmek istedi. Bu maksatla, 12 Receb 1333/ 13 Mayıs 1331 (26

7 Genelkurmay, No. 1/1, KLS 44, Dosya 207, F. 2-3, nakleden Kâmuran Gürün (Gürün). **Ermeni Dosyası**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1985, s. 213.

8 Bayur, a.g.e., III/3, s. 37.

Mayıs 1915) tarih ve 270 numaralı tezkereyi Sadaret'e gönderdi.⁹

Talât Paşa bu tezkerede Osmanlı topraklarına göz diken istilacıların, ihtiraslarını gerçekleştirmek için, Osmanlı tebaası olan Ermeniler arasına nifak soktuklarını ve onlara yardım ettiklerini, isyan eden Ermenilerin düşmana karşı savaşan ordunun harekâtını güçleştirmek için her çeşit engellemeleri yaptıklarını, askere erzak ve mühimmat nakline mani olduklarını, düşmanla iş birliği yaptıklarını, bir kısmının düşman saflarına katıldıklarını, askerî birliklere ve masum halka silahlı saldırıda bulduklarını, şehir ve kasabalarda kati ve yağmacılık yaptıklarını, deniz kuvvetlerine erzak temin ettiklerini ve müstahkem mevkiileri düşmana gösterdiklerini açıkladıktan sonra, devletin selameti için köklü tedbire ihtiyaç duyulduğunu ve bunun için, harp sahasında olaylar çıkaran Ermenilerin başka bölgelere nakline karar verildiğini ifade etmekteydi. Tezkerede ayrıca, Ermenilerin hangi bölgelerden ve nereye gidecekleri konusundaki karar açıklandıktan başka, bunlara muhacirin tahsisatından, daha önceki mali durumlarına uygun emlak ve arazi verileceği, muhtaç olanlara yardım edileceği, alet-edevat ve tohumluk gibi üretime dönük faaliyetlerinde devletin kendilerine yardımcı olacağı, terk ettikleri memlekette kalan mallarının deftere kayde-

9 BOA, Babiâli Evrak Odası (BEO), No. 326758.

dileceği ve bu konuda bir talimatname hazırlanacağı da yer almaktaydı.

Dahiliye Nezaretinin bu tezkeresi Sadaret tarafından kaleme alınan 15 Receb 1333/16 Mayıs 1331 (29 Mayıs 1915) tarihli bir tezkere ile Meclis-i Vükelâ'ya intikal ettirildi. Sadaret tezkeresinde de Talât Paşa'nın tezkeresindeki ifadeler tekrar edildikten sonra, devletin selameti için tatbikine başlanılan ve hâlen devam eden bu uygulamanın yerinde olduğu ve bunun bir usul ve kaideye bağlanması gerektiği dile getirildi.¹⁰ Meclis-i Vükelâ da 30 Mayıs 1915 tarihinde uygulamayı kabul eden bir karar aldı. Meclis-i Vükelâ'nın bu konu ile ilgili mazbatasında, devletin varlığının ve emniyetinin korunması uğrunda yapılan mücadeleye kötü tesiri olan bu gibi zararlı faaliyetlerin etkili tedbirlerle önlenmesinin kesinlikle zarurî ve Dahiliye Nezaretince bu konuda alınan tedbirlerin son derece isabetli ve yerinde olduğu belirtildi. Ayrıca, yerlerinden çıkarılan Ermenilerin gayrimenkul mallarıyla ilgili bir beyanname neşredilerek, tayin edilecek komisyonlar tarafından tespitin yapılması ve gönderilen Ermenilere gittikleri yerde durumlarına uygun iş sahalarının açılması ve muhacirin tahsisatından kendilerine yardım yapılması kararının alındığı ifade edildikten sonra, nakliyatın emniyet içinde yapılması

10 BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbatası, Defter No. 198, Karar Sıra No. 163; Bayur. a.g.e., III/3, s.37-38; Gürün, a.g.e., s. 213-214.

konusunda ilgililere gerekli talimatın yazılması ifade edildi.¹¹

Sadaret'ten 16 Receb 1333/17 Mayıs 1331 (30 Mayıs 1915) tarihinde Dahiliye, Harbiye ve Maliye nezaretlerine yazılan yazıda, tehcirin nasıl uygulanacağı belirtildi.¹² Buna göre: (a) Ermeniler kendilerine tahsis edilen bölgelere can ve mal emniyetleri sağlanarak rahat bir şekilde nakledileceklerdir; (b) Yeni evlerine yerleşinceye kadar işçeleri muhacirin ödeneğinden karşılanacaktır; (c) Eski mali durumlarına uygun olarak kendilerine emlak ve arazi verilecektir; (ç) Muhtaç olanlar için hükûmet tarafından mesken inşa olunacak, çiftçi ve ziraat erbabına tohumluk, alet ve edevat temin edilecektir; (d) Geride bıraktıkları taşınır malları kendilerine ulaştırılacak, taşınmaz malları tespit ve kıymetleri takdir edildikten sonra, buralara yerleştirilecek olan Müslüman göçmenlere tevzi edilecektir. Bu göçmenlerin ihtisasları dışında kalan zeytinlik, dutluk, bağ ve portakallıklarla, dükkân, han, fabrika ve depo gibi gelir getiren yerler, açık arttırma ile satılacak veya kiraya verilecek ve bedelleri sahiplerine ödenmek üzere mal sandıklarınca emanete kaydedilecektir; (e) Bütün bu konular özel komisyonlarca yürütülecek ve bu hususta bir talimatname hazırlanacaktır.

11 Bayur, a.g.e.. IH/3, s. 40-42.

12 BOA, BEO. No. 326758.

Talât Paşa'nın 13 Mayıs'ta Sadarete tezkere vermesinden bir gün sonra, 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihinde "Vakt-i seferde icraat-i hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında Kanun-ı Muvakkat" çıkarıldı.¹³ 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915) günü Takvîm-i Vekâyi'de yayımlanarak yürürlüğe giren bu geçici kanunun¹⁴ birinci maddesi ordu, kolordu ve fırka komutanlarına, savaş sırasında hükûmetin emirlerine, memleketin savunulmasına ve asayişin korunmasına karşı çıkanlara, silahlı saldırı veya direnişte bulunanlara karşı derhâl askerî tertibat alma, tecavüz ve direniş hâlinde isyancıları imha etme yetkisi veriyordu. İkinci madde ise, aynı komutanlara casusluk ve vatana ihanet ettikleri anlaşılan köy ve kasaba halkını, tek tek veya toplu hâlde başka yerlere sevk ve iskân imkânı tanıyordu. Böylece, bu kanun Dahiliye Nezaretinin kendiliğinden başlatmış olduğu tehcir işini orduya devretmiş oldu.

27 Receb 1333/28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915) tarihinde yayımlanan talimatname¹⁵ ile de, tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alındı. Bir başkan ile biri mülki diğeri de maliyeden olmak üzere iki üyeden oluşan "Emvâl-i Metruke Komisyonu" (Terkedilmiş Mallar Komisyonu) kuruldu. Bu komisyonlar boşaltılan köy ve kasabalardaki Ermenilere ait

13 Bayur, a.g.e., III/3, s. 40; Gürün, a.g.e., s. 214.

14 **Takvîm-i Vekâyi**, 1 Haziran 1915, 7. sene. No. 2189; Bayur, a.g.e., III/3, s. 40.

15 **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, 81 (Aralık 1982), Belge No. 1832.

malları tespit edecek ve mufassal defterlerini tutacaktı. Defterlerden biri mahallî kiliselerde korunacak, biri mahallî yönetime verilecek, biri de komisyonda kalacaktı. Bozulabilir eşya ile hayvanlar açık arttırma ile satılacak ve parası korunacaktı. Komisyon g ndirilmeyen yerlerde, beyanname hükümlerini mahallî görevliler yerine getirecekti. Bu malların Ermeniler dönünceye kadar korunmasından hem komisyon, hem de mahallî idareler sorumlu olacaktı.

Tehcir Edilen Ermenilerin Yeni İskân Bölgelerine Nakli

Ermeni kabileleri, iskân sahalalarına dağıtılmak üzere yol kavşakları üzerinde bulunan Konya, Diyarbakır, Cizre, Birecik ve Halep gibi belirli merkezlerde toplandı. Belgelerdeki ifadelere göre, kabilelerin muhtemel zorluklarla karşılaşmamaları düşüncesiyle kendilerine en uygun ve yakın güzergâhlardan nakilleri planlandı. Güzergâh seçiminde kabilelerin emniyet ve muhafazaları da önemli rol oynamıştır. Nitekim, Kayseri ve Samsun'dan gönderilenler Malatya üzerinden; Sivas, Mamuretülaziz, Erzurum ve havalisinden gönderilenler ise Diyarbakır-Cizre yolundan Musul'a sevk edilmişlerdir.¹⁶ Bununla birlikte, yolların çok kalabalık olması, sancaklarda asayişin bozulması ihtimalinin belirmesi hâllerinde, bu güzergâhlar dışına da çıkmıştır.¹⁷ Urfa'dan Resulayn ve Nusaybin yoluyla gidenler, Arap kabileleriyle diğer aşiretlerin saldırılarından korunmak üzere Siverek yolundan gönderilmişlerdir.¹⁸

Batı Anadolu'dan gönderilen kabileler ise, Kütahya-Karahisar-Konya-Karaman-Tarsus üzerinden Kars-ı Maraş-Pazarcık yoluyla Zor'a sevk edilmişlerdir.¹⁹

16 BOA, Şifre Kalemi, No. 54-A/157; No. 56/280; No. 56/387.

17 BOA, Şifre Kalemi, No. 56/278; No. 56/280; No. 56/308.

18 BOA, Şifre Kalemi, No. 57/277.

19 BOA, Şifre Kalemi, No. 65/95.

Bütün bu güzergâhların seçiminde tren yolları ve nehir nakliye araçlarının bulunduğu yerler tercih edilmiştir. Bu sırada en emniyetli yolun tren ve nehir yolculuğu olduğu düşüncesi bunda önemli rol oynamıştır. Nitekim Batı Anadolu'dan iskân mahalline gönderilenlerin hemen hepsi trenlerle nakledilmişlerdir.²⁰ Cizre yolu ile sevkedilenler de tren ve "santur" denilen nehir kayıklarıyla taşınmışlardır.²¹ Tren ve nehir nakliyatının bulunmadığı yerlerde kabileler hayvan ve arabalarla belli merkezlere toplanmışlar ve buradan trene bindirilmişlerdir.

Osmanlı hükûmeti savaş şartlarına rağmen sevkiyatın bir düzen içinde yürütmesine ve kabilelerin herhangi bir zarara uğramamasına itina etmiş, bunun için elindeki bütün imkânları zorlayarak nakli gerçekleştirmeye çalışmıştır. Buna rağmen cepheye devamlı surette asker ve zahire nakli sebebiyle muhacirlerin sevkinde vasıta sıkıntısına düşüldüğü ve çeşitli zorluklarla karşılaştığı anlaşılıyor. Nitekim, istasyonlarda büyük yığılmaların meydana geldiği, vasıta darlığından sevkiyatın zaman zaman aksadığı,²² hasat mevsimi olması, araba ve hayvana duyulan ihtiyaç

20 BOA. Dahiliye. Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/99; 2. Şube, No. 68/94; 2. Şube, No. 68/81; 2. Şube, No. 68/67; 2 Şube, No. 68/96.

21 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/101.

22 BOA. Mesela Şifre Kalemî, No. 54-A/393.

yüzünden kafilelerin zorlukla hareket ettikleri görülüyor.²³

Bütün bunlara rağmen, hükûmetin tehcire tabi tutulan Ermenileri büyük bir intizam içinde yeni yerleşme alanlarına sevk etmeyi başardığı yabancı misyon tarafından da doğrulanıyor. Nitekim, Amerika'nın Mersin Konsolosu Edward Nathan, 30 Ağustos 1915'te Büyükelçi Henry Morgenthau'ya gönderdiği raporda, Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün hat güzergâhının Ermenilerle dolu olduğunu ve Adana'dan itibaren bilet alarak demir yoluyla seyahat ettiklerini, kalabalık yüzünden sefalet ve çektikleri zahmete rağmen hükûmetin bu işi son derece intizamlı bir şekilde idare etmekte olduğunu, şiddete ve intizamsızlığa yer vermediğini, göçmenlere yeteri kadar bilet sağladığını, muhtaç olanlara yardımda bulunduğunu belirtmiştir.²⁴ Amerikan Konsolosunun bu tespitleri, Osmanlı görevlilerinin merkeze gönderdikleri raporlarla da doğrulanmaktadır. Buna karşılık, Ermeni komiteleri, tehcir sırasında bile saldırılarına devam etmek suretiyle âdeta tehcirde devletin ne kadar isabetli davrandığını göstermişlerdi. Nitekim, Mamuretülaziz Amerikan Konsolosu Leslie Davis'in Amerika'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Morgenthau'ya 12 Şevval 1333 (23 Ağustos 1915) tarihli mektubunda, Ermenilerin merkez vilayette ve köylerinde gerçekleştirdik-

23 BOA. Şifre Kalemî, No. 54-A/59 ; No. 54-A/96.

24 Dahiliye. Emniyet-i Umûmiye. 2. Şube, No. 2D/13.

leri cinayetler anlatılmaktadır.²⁵ 1080 taahhüt numarasıyla postaya verilen mektup, Osmanlı güvenlik teşkilatınca usulü dairesinde açılmış, tercüme edilip okunmuş ve yine usulünce kapatılarak sefarete gönderilmiştir.²⁶

25 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/83.

26 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/84.

Ermeni Kafilelerine Yapılan Saldırıları ve Buna Karşı Devletin Aldığı Tedbirler

Ermeni sevkياتının kısa zamanda tamamlanması zorunluluğu ve savaşın getirdiği olumsuz şartlar, kafilelerin emniyetinin sağlanmasını ve iaşelerinin teminini g¼leřtiren en önemli sebeplerin başında gelmektedir. Bu yüzden, yollarda yer yer gör¼len salgın hastalıklar yüzünden 20-21.000 civarında can kaybı olduğu tahmin edilmektedir.²⁷ Mesela, 8 Zilhicce 1333 (17 Ekim 1915) tarihli belgede, Hama'da bulunan kafilede her gün tifo ve dizanteriden 70-80 kişinin öldüğu ve derhâl tedbir alınması hususunda emir verildiği gör¼l¼yor.²⁸ Ayrıca, kafilelerden bazılarına özellikle Arap aşiretlerinin, bilhassa Halep-Zor arasında yaptıkları saldırılar sonunda bir miktar Ermeninin öldüğu gör¼lmektedir. Mesela, belgelerde Halep'e bir saat mesafede Meskene'ye kadar olan yollarda Urban'ın gasp için yaptığı saldırılar sonucu

27 Mesela, Trabzon, Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Mamuret¼laziz, Bitlis vilayetleriyle Maraş ve Canik mutasarrıflarında 13 Temmuz 1331/26 Haziran 1915 tarihli şifre telgrafta, savaş başlangıcından beri hastalık ve isyan sebebiyle ne kadar Ermeninin telef olduğunun bildirilmesi istenmiştir (şifre Kalemii, No. 54-A/112). Ayrıca, Ereğli ve Musul'da Ermeni muhacirleri arasında tif¼s, dizanteri ve sıtma gibi bulaşıcı hastalıkların yaygın olarak gör¼ldüđu anlaşılmaktadır (Konya vilayetine 25 Haziran 1331 /8 Haziran 1915 tarihli telgraf, şifre Kalemii, No. 57/337; Zor Mutasarrıflığına 21 Kânun-ı Sanii 1331/3 şubat 1916, şifre Kalemii, No. 60/ 219).

28 BOA, şifre Kalemii, No.57/51, 71.

iki bine yakın Ermeninin öldürüldüğü,²⁹ Diyarbakır'dan Zor'a ve Suruç'tan Menbiç yoluyla Halep'e sevk edilen Ermenilerden de iki bin kadarının yine Urban aşiretlerinin saldırılarına maruz kalarak soyuldukları anlaşılmaktadır.³⁰ Yine Diyarbakır bölgesindeki kafilerden iki bine yakın Ermeninin, çeteler ve eşkiya tarafından Mardin civarına götürülerek öldürüldüklerinin istihbar olunduğu kayıtlarda yer alıyor.³¹ Yine Erzurum-Erzincan arasında da 500 kişilik başka bir kafilenin Kürtlerin saldırıları sonucu katledildiği haberi alınmış, bunun üzerine Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Bitlis vilayetlerine 1 Haziran 1331 (14 Haziran 1915) tarihiyle gönderilen şifre telgrafla, sevkîyat sırasında güzergâhta bulunan aşâir ve köylülerin taarruzlarına karşı her türlü vasıtanın kullanılması, katle ve gasba çüret edeceklerin şiddetle tedibi emredilmiştir.³² Ayrıca, 13 Haziran 1331/27 Haziran 1915 tarihli bir belgede, Dersim bölgesinde, Dersim eşkiyasının Erzurum'dan sevk olunan Ermeni kafilelerinin yolunu keserek katlettikleri ve onları kurtarmanın kabil olmadığı, Erzurum vilayetinden bildirilmiştir. Hükûmet, Dersimlilerin bu cinayetlerinin katiyen caiz olmadığını ve kafilelerin emniyet içinde sevkleri için derhâl tedbir alınmasını emretmiştir.³³ Yukarıdaki kayıtlardan 1915 yılındaki tehcir esnasında toplam

29 BOA, Şifre Kalemi, No. 59/244.

30 BOA, Şifre Kalemi, No. 56/140; 55-A/144.

31 BOA, Şifre Kalemi, No. 54/406; No. 54-A/73; No. 54-A/248.

32 BOA, Şifre Kalemi, No. 54/9.

33 BOA, Şifre Kalemi, No. 54/162.

olarak 9-10.000 civarında Ermeninin eşkiya saldırıları sonucu öldürüldüğü görülüyor. Bu rakam Osmanlı belgelerinden elde edilen sayı olup, bunun dışında bir öldürülme kaydına rastlanmıyor.

Osmanlı Devleti'nin, bir yandan cephede savaşırken, bir yandan da kabilelerin iaşe ve emniyetlerinin sağlanması için olağanüstü gayret sarfettiği anlaşılıyor. Nitekim, nakledilen Ermenilerin, eşkiyanın saldırılarına maruz kalarak öldürülmeleri ve soyulmaları karşısında, derhâl ilgili bölge yetkililerine talimat göndererek, bundan böyle zaptiyesiz hiçbir kafilenin yola çıkarılmamasını ve sevkiyatın emniyet içinde yapılması için gerekli tedbirlerin alınmasını istediği görülmektedir. Öte yandan, sevkiyatın yapıldığı illerdeki görevlilere gönderdiği emirlerle Ermeni kabilelerine saldırıda bulunanların yakalanarak cezalandırılmalarını, ayrıca kabileleri koruyan muhafızların sayılarının artırılmasını emretmiştir. Hükûmetin bu emre istinaden 23 Ağustos 1331 (5 Eylül 1915) tarihinde ilgili vilayetlere çektiği şifre telgrafta, Ermeni kabilelerine saldıranlardan kaç kişinin cezalandırıldığı sorulmuştur.³⁴ Ayrıca, diğer bir tedbir olarak Ermeni kabilelerinin sevki sırasında ihmali veya yolsuzluğu görülen görevlileri tespit etmek üzere tahkik heyetleri kurulmuştur. Mahkeme-i İstintak Birinci Reisi Asım Bey'in başkanlığında Ankara Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey ile İzmir Jandarma Mıntıka Müfettişi Kaymakam

34 B0A, Şifre Kalemî, No. 55-A/84.

Muhiddin Bey'den oluşan bir heyet, Adana, Halep, Suriye, Urfa, Zor ve Maraş bölgelerine;³⁵ Mahkeme-i Temyiz Reisi Hulusi Bey'in başkanlığında Şûrâ-yı Devlet azalarından İsmail Hakkı Bey'in de katıldığı heyet Hüdavendigâr, Ankara, İzmit, Karesi, Kütahya, Eskişehir, Kayseri, Karahisar-ı Sahip ve Niğde bölgelerine gönderildiler.³⁶ Bitlis eski Valisi Mazhar Bey başkanlığında Dersaadet Bidayet Müdde-i Umumîsi Nihad ile jandarma binbaşlarından Ali Naki beylerden oluşan üçüncü bir heyet ise Sivas, Trabzon, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Bitlis ve Canik bölgelerinde görevlendirildi. Bu heyetin başkanı olan ve Sivas'ta bulunan Mazhar Bey'e 20 Eylül 1331 (3 Ekim 1915)'de "mahrem" kaydıyla çekilen bir şifre telgrafıta, heyetlerin vardıkları yerlerde gerekli incelemeleri yaptıktan sonra, neticelerini devamlı olarak merkeze rapor etmeleri istenmiştir.³⁷

Heyetlere verilen talimatlarda, jandarma, polis, memur ve amirleri, haklarında yapılacak tahkikat neticesine göre Divân-ı Harbe sevk edileceklerdi. Sevk edilenlerin bir listesi de Dahiliye Nezaretine verilecekti. Vali ve kaymakamlar hakkında yapılacak tahkikatın neticesi önce Nezarete arz olunacak ve verilecek emre göre muamelesi yürütülecekti. Divan-ı Harb başkanları veya üyeleriyle askerî memurlardan

35 BOA, Şifre Kalemi, No. 56/186.

36 BOA, Şifre Kalemi, No. 58/38; No. 56/335.

37 BOA, Şifre Kalemi, No. 56/267.

da suistimali görülenler bulunursa, bağlı oldukları ordu komutanlıklarına bildirilecekti.

Tahkik heyetlerinin verdikleri raporlar ışığında, kafilerden para ve eşya çalmak, gerekli şekilde koruma görevi yapmadığı için kafilelerin tecavüze uğramalarına yol açmak, sevk emrine aykırı hareket etmek, kadın kaçırmak gibi görevini kötüye kullanan pek çok görevli işten el çektirildi. Bir kısmı Divan-ı Harblerde yargılanarak ağır cezalara çarptırıldılar.³⁸

38 BOA, Şifre Kalemî, No. 58/278; No. 58/141; No. 55-A/156; No. 55-A/157; No. 61/165; No. 57/116; No. 57/413; No. 57/416; No. 57/105; No. 59/235; No. 54-A/326; No. 59/196.

Tehcir Uygulanmayanlar ve Tehcirden Kurtulmak için Din Değiştiren Ermeniler

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, tehcir kararı bütün Ermenilere uygulanmadı. Başlangıçta bazı bölgelerde (Urfa'da Germiş ve Birecik; Erzurum, Aydın, Trabzon, Edirne, Canik, Çanakkale, Adapazarı, Halep, Bolu, Kastamonu, Tekirdağ, Konya ve Karahisar-ı Sahip) yaşayan Ermenilerin bir bölümü tehcir haricinde bırakıldılar.³⁹ Fakat daha sonra bunların da çeşitli tedhiş olaylarına karıştıkları görülünce büyük bir kısmı tehcir edildiler.⁴⁰ Hasta ve âmâlar tehcire tabi tutulmadıkları gibi, Katolik ve Protestan mezhebinden olanlar, asker ve aileleriyle, memurlar, tüccarlar, bazı amele ve ustalar da tehcir dışı tutuldular. Nitekim, Maraş ve Adana vilayetlerine gönderilen telgraflarda, hasta, âmâ, sakat ve yaşlıların sevk edilmemeleri ve şehir merkezlerine yerleştirilmeleri hususunda talimat gönderilmiştir.⁴¹

21 Temmuz 1331/3 Ağustos 1915 ve 2 Ağustos 1331/15 Ağustos 1915 tarihinde ilgili vilayetlere gönderilen telgraflarla Katolik ve Protestan mezhebinde bulunan Ermenilerin sevk edilmemeleri ve buldukları

39 BOA, Şifre Kalemi, No. 54-A/155; No. 56/114; No. 56/225; No. 56/226; No. 57/89; No. 57/177; No. 59/218.

40 BOA, Şifre Kalemi, No. 54-A/271; No. 54-A/272 (22 Temmuz 1331/4 Ağustos 1915).

41 BOA, Şifre Kalemi, No. 56/27; No. 67/186.

şehirlere yerleştirilerek nüfus sayılarının bildirilmesi emredilmiştir.⁴² Bu gibiler vilayet dahilinde çeşitli şehirlere iskân edilmişlerdir.⁴³ Yanlışlıkla tehcire tabi tutulanlar ise, araştırılarak o sırada buldukları şehirlere yerleştirilmişlerdir.⁴⁴ Fakat tehcir harici tutulanlardan zararlı faaliyetleri görülenler ister Katolik, ister Protestan olsun, yeni iskân sahalarına sevk edilmişlerdir.⁴⁵

2 Ağustos 1331 (15 Ağustos 1915)'de Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Trabzon, Konya, Van vilayetleriyle, Urfa, İzmit, Canik, Kayseri, Afyon, Karesi, Maraş, Niğde, Eskişehir mu-tasarrıflıklarına gönderilen şifre telgrafla, Osmanlı ordusunda subay ve sıhhiye sınıflarında hizmet gören Ermeniler ve ailelerinin buldukları yerlerde bırakılarak tehcire tabi tutulmadıkları görülmektedir.⁴⁶ Ayrıca, merkez ve taşradaki Osmanlı Bankası şubelerinde, Reji İdaresinde ve bazı konsolosluklarda

42 BOA, Şifre Kalemi, No. 54-A/252; No. 55/20; No. 55/292.

43 BOA, Şifre Kalemi, No. 56/112 (6 Eylül 1331/19 Eylül 1915, Konya vilayetine).

44 Bu hususta 13 Eylül 1331/26 Eylül 1915'te Sivas (BOA, Şifre Kalemi, No. 56/176), Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilayetlerine (BOA, Şifre Kalemi, No. 56/172); 1 Teşrinisani 1331/14 Kasım 1915'te Konya (BOA, Şifre Kalemi, No. 58/2) ve Ankara vilayetlerine (BOA, Şifre Kalemi, No. 58/159) telgrafla emirler gönderilmiştir.

45 Ağustos 1331/2 Eylül 1915 tarihinde Adana vilayetine bu yolda bir telgraf gönderilmiştir (BOA, Şifre Kalemi, No. 55-A/23). Ayrıca bak: BOA, Şifre Kalemi, No. 61/186; No. 61/192; No. 61/122; No. 61/290; No. 61/210; Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, 2F/11.

46 BOA, Şifre Kalemi, No. 55/18.

çalışan Ermenilerin de hükûmete sadık ve iyi hâlleri görüldükleri sürece tehcir edilmemeleri kararlaştırılmıştır.⁴⁷

Bunlar dışında, yetim çocuklar ve dul kadınlar da sevke tabi tutulmayarak, bu gibiler yetimhanelerde ve köylerde koruma altına alınmışlar ve kendilerine maddi yardımda bulunulmuştur.⁴⁸ Öte yandan, sevkîyat esnasında yetim kalan çocuklar da Sivas'a gönderilerek oradaki yetimhanelere konmuştur.⁴⁹ Korunmaya muhtaç Ermeni aileler hakkında 17 Nisan 1332/30 Nisan 1916'da genel bir emirname yayımlanmıştır. Bu emirnamede: (a) Erkekleri sevk edilen veya askerde bulunan kimsesiz ve velisiz ailelerin, Ermeni ve yabancı bulunmayan köy ve kasabalara yerleştirilerek, işçilerinin muhacirin tahsisatından verilmesi, (b) 12 yaşına kadar olan çocukların, bölgelerindeki yetimhanelerin yeterli olmaması hâlinde, zengin Müslüman ailelerin yanına verilerek yetişmelerinin ve eğitimlerinin sağlanması, (c) Hâli vakti yerinde olmayan Müslüman ailelere ise muhacirin tahsisatından, çocukların işe masrafını karşılamak üzere 30 kuruş ödenmesi, (d) Genç ve dul kadınların kendi

47 BOA, Şifre Kalemî, No. 56/36 (3 Eylül 1331/16 Eylül 1915); No. 56/243 (17 Eylül 1331/30 Eylül 1915); No. 56/3360 (28 Eylül 1331/11 Ekim 1915).

48 BOA, Şifre Kalemî, No. 54/411; No. 54/450; No. 54-A/325.

49 BOA, Şifre Kalemî, No. 61/ 18-20.

rızalarıyla, Müslüman erkeklerle evlenmelerine izin verilmesi yer almaktaydı.⁵⁰

Tehcir sırasında bazı Ermenilerin tehcirden kurtulmak için din değiştirme yoluna gittikleri görülmektedir. Osmanlı yönetimi sadece tehcirden kurtulma amacına yönelik bu tip isteklerin kabul edilmemesini kararlaştırmıştır. Bu cümleden olarak, 18 Haziran 1331/1 Temmuz 1915'te ilgili vilayet ve sancaklara gönderilen tebligatta, sevk edilen Ermenilerin bazılarının toptan veya ferdî olarak yerlerinde kalmak amacıyla ihtida ettiklerinin anlaşıldığı belirtilerek, bu gibilere katiyen itimat edilmemesi gerektiği, bunların İslam adı altında yine fesatlıklarını sürdürebilecekleri hatırlatılmış, ihtida etmiş olan Ermenilerin de sevk edilmeleri emredilmiştir.⁵¹ Aynı şekilde, kocaları askerde olan Ermeni kadınlarının ihtidalarının da kabul edilmediği 16 Teşrinievvel 1331/29 Ekim 1915 tarihinde Karahisar-ı Sahip Mutasarrıflığına gönderilen şifre telgraftan anlaşılmaktadır.⁵² Bununla beraber, tehcirin sonlarına doğru, ihtida etmek isteyen Ermenilerin müracaatları olumlu karşılanmış ve Teşrinievvel

50 Bu emir Adana, Erzurum, Edirne, Halep, Hüdavendigâr, Sivas, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Konya, Kastamonu, Trabzon vilayetleriyle, İzmit, Canik, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib, Maraş, Urfa, Kayseri, Niğde mutasarrıflıklarında (BOA, Şifre Kalemi, No. 63/142) ve 17 Mayıs 1332/30 Mayıs 1916'da da Ankara vilayetine (BOA, Şifre Kalemi, No. 64/162) gönderilmiştir.

51 BOA, Şifre Kalemi, No. 54/254; 7 Temmuz 1331 (20 Temmuz 1915), No. 54-A/49; No. 54-A/232; No. 55-A/83; No. 56/88.

52 BOA, Şifre Kalemi, No. 58/146.

1331/Ekim 1915 sonundan itibaren din değiştirmelere müsaade edilmeye başlanmıştır.⁵³ Nitekim, 22 Teşri-nievvel 1331/4 Kasım 1915 tarihinde bütün vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen genelgede; sevk edilmeyip, öteden beri oturdukları yerlerde kalan Ermenilerle, sevk edilecekler arasında olup da özel bir emirle gönderilmeyenler veya yerlerine iade edilmiş olanların ihtidalarının kabul edileceği yer almaktaydı.⁵⁴

Bu genelgeden sonra Menteře'de ihtida etmek isteyenlerin müracaatları kabul edildiği gibi,⁵⁵ bu gibilerin malları da iade edilmiştir.⁵⁶ Nitekim, Sivas'a gönderilen 24 şubat 1331/9 Mart 1916 tarihli şifre telgrafta da ihtida veya başka sebepten dolayı sevk edilmeyen ve yerlerinde bırakılan Ermenilerin mallarının tasfiyeye tabi olmadığı bildirilmiştir.⁵⁷ Sevke tabi tutulan Ermenilerden ihtida etmek isteyenlerin müracaatları ise, yeni iskân yerlerine varmalarından sonra kabul edilmiş ve o tarihten geçerli sayılmıştır.⁵⁸ Yerlerinde kalan bazı Ermenilerin ihtida istekleri ise, ileride sevklerine tesir etmemek řart ve kaydıyla kabul edilmiştir.⁵⁹ Din değiştirenlerden sevke tabi tutulacakların nüfus tezkerelerine din değiştirdiklerine dair kayıt dūřülmemesi, seyahat sırasında yalnız

53 BOA, şifre Kalemi, No. 57/115.

54 BOA, şifre Kalemi, No. 57/281.

55 BOA, şifre Kalemi, No. 57/344.

56 BOA, şifre Kalemi, No. 58/201.

57 BOA, şifre Kalemi, No. 61/253; No. 61/225.

58 BOA, şifre Kalemi, No. 59/83.

59 BOA, şifre Kalemi, No. 60/58; No. 61/221.

ikamet ettikleri yerin ismi yazılan belgeler verilmesi kararlaştırıldı.⁶⁰ Bundan maksat, din değiştirme kisesesi altında ülke içine sızmaya alışan Ermeni fesat yuvalarının faaliyetlerinin önlenmesi hedeflenmişti.

Osmanlı hkmeti tehcir sırasında yurt dışından gelecek veya yurt dışına çıkacak Ermenilerle ilgili tedbirler de aldı. Osmanlı tebaası olan 17-55 yaşları arasında bulunan erkek Ermenilerin⁶¹ yurt dışına ıkamaları yasaklandı. Tarafsız devletlerin vatandaşı olan Ermenilere ise savaş sonuna kadar dönmemek şartıyla Osmanlı ülkesinden ayrılma izni verildi. Dışarıdan Osmanlı ülkesine girmek isteyen Ermenilere ise, hangi ülke vatandaşı olursa olsun katiyen müsaade edilmedi.⁶² Tehcire tabi tutulan Ermenilerin başvurdukları bir hileli yol da kendilerini yabancı bir devletin vatandaşı olarak göstermeleriydi. Tehcir sırasında bu gibi iddialar büyük sorunlar çıkarmıştır. Sevke tabi tutulan bazı Ermenilerin Amerika vatandaşı olduklarını iddia etmeleri zerine Amerika elsinin, hkmet nezdinde teşebbüse geçerek bu gibilerin sevkinin durdurulmasını istediği anlaşılmaktadır. Hkmet bu gibi iddiaların doğruluğunu tespit etmekte bir hayli güçlük çekmiştir. Nitekim, 25 Haziran 1331/8 Temmuz 1915'te Mamuratlaziz vilayetine gönderilen bir telgrafta, gerçekten Amerika tabiyetinde bu-

60 BOA, şifre Kalem, No. 61/71.

61 Temmuz 1331 (2 Ağustos 1915) tarihinden itibaren yaş sınırı altmışa karılmıştır (BOA, şifre Kalem, No. 54-A/251).

62 BOA, şifre Kalem, No. 53/334; No. 54-A/251; No. 54-A/309.

lunan Ermeni varsa, miktarlarının tespiti ve bunların sevk edilmesinden vazgeçilmesi istenmiştir.⁶³ Tehcir sırasında Amerikan konsoloslarının veya diğer devletlerin temsilcilerinin Ermenilerle yakından ilgilendikleri anlaşılmaktadır. Bazı Amerikan konsolosları, şehir şehir dolaşarak Ermeniler hakkında tahkikatta bulunduğu gibi,⁶⁴ bazı Alman subaylarının da Halep, Konya, Adana tren hatları boyunca dolaşarak Ermenilere ait pek çok resim çektikleri ve bunları Osmanlı hükûmetini tenkit için kullanacakları öğrenilmiştir. Hatta görevli yabancı memurların Ermeni memurlar vasıtasıyla yalan yanlış haberler toplayarak dış ülkelerde aleyhte propaganda malzemesi olarak kullanmaları üzerine hükûmet, 30 Ağustos 1331/12 Eylül 1915'te ilgili vilayetlere şifre telgraf göndererek, ecnebilerin aleyhte kullanabilecekleri davranışlarına meydan verilmemesi için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.⁶⁵

63 BOA. Şifre Kalemî. No. 54/356.

64 BOA. Şifre Kalemî. No. 54-A/291.

65 BOA. Şifre Kalemî. No. 55-A/217.

Sevk edilen Ermenilerin İhtiyaçlarının Karşılanması

Hükûmet Ermeni tehcirine başlamadan önce bütün vilayetlere yazılar yazarak, bölgelerinden geçecek kabilelerin bütün ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli tedbirlerin alınmasını ve yiyecek stoklanmasını bildirdi.⁶⁶ İaşe temini için İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyetine çeşitli emirler ve talimatlar verildi.⁶⁷ İhtiyaçların tespit ve temini için İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdürü Şükrü Bey bizzat görevlendirildi.⁶⁸ Sevkiyat sırasında kabilelerin ihtiyaçlarının karşılanması için Konya'ya 400.000, İzmit sancağına 150.000, Eskişehir sancağına 200.000, Adana vilayetine 300.000, Halep vilayetine 300.000, Suriye vilayetine 100.000, Ankara vilayetine 300.000,⁶⁹ Musul vilayetine de 500.000 kuruş olmak üzere,⁷⁰ toplam 2.250.000 kuruş tahsis edildiği belgelerden anlaşılmaktadır.⁷¹

66 BOA, Şifre Kalemî, No. 55/291; No. 55/341; No. 57/345; No. 57/351.

67 BOA, Şifre Kalemî, No. 55/152; No. 55/291; No. 55/341; No. 55-A/17; No. 55-A/77; No. 55-A/135; No. 57/110.

68 BOA, Şifre Kalemî, No. 55-A/16 (18 Ağustos 1331/31 Ağustos 1915 tarihli telgraf).

69 BOA, Şifre Kalemî, No. 55-A/17.

70 BOA, Şifre Kalemî, No. 53/305.

71 İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyetinin 1331 yılı bütçesi 78.000.000; 1332 bütçesi ise 200.000.000 kuruş idi ve bu meblağ tehcire tabi tutulan Ermeni, Rum ve Araplarla, düşman istilasına uğrayan bölgelerden gelen Müslüman muhacirlere sarf edilmektedir. (BA. BEO, No. 334063).

Ayrıca, vilayetler kendi imkânları nispetinde yardımlarda buldukları gibi, zaman zaman ihtiyaç durumuna göre merkezden yeni para tahsislerinin de yapıldığı tespit edilmektedir.⁷² Bu arada, Amerika'dan Ermeni muhacirlere verilmek üzere gönderilen bir miktar para da Amerikan misyonerleri ve konsolosları tarafından hükûmetin bilgisi dâhilinde Ermenilere dağıtılmıştır.⁷³ Bunun dışında, Amerika'da yaşayan bazı Ermenilerin, aralarında topladıkları paraları gizli yollardan, tehcire tabi tutulan Ermenilere gönderdikleri de belgelerde yer almaktadır.⁷⁴

Osmanlı hükûmeti, sevkiyat için bu kadar büyük paralar harcarken, bir yandan da tehcire tabi tutulan Ermenilerin devlete ve şahıslara olan borçları ya ertelenmiş ya da tamamen defterden silinmiştir. Nitekim, Talât Paşa tarafından 19 Mayıs 1331/1 Haziran 1915'te Maraş Mutasarrıflığına gönderilen bir şifre telgrafla, Ermenilerin borçlarının alınmaması istenirken,⁷⁵ bütün vilayetlere 22 Temmuz 1331/4 Ağustos 1915'te gönderilen diğer bir emirde de iskâna tabi tutulan Ermenilerin âşar-ı ağnam ve diğer vergi borçlarının ertelenmesi talimatı verilmiştir.⁷⁶

72 BOA, Şifre Kalemi, No. 53/305; No. 55-A/118.

73 BOA, Şifre Kalemi, No. 60/281.

74 BOA, Şifre Kalemi, No. 60/178.

75 BOA, Şifre Kalemi, No. 53/200.

76 BOA, Şifre Kalemi, No. 54-A/268.

Diğer taraftan, sevk edilen kabilelere hastalık durumlarında tedavi edilmeleri için sağlık görevlileri atanmıştır.⁷⁷ Ayrıca, tehcir edilenler arasında bulunan suçlu ve zanlılar hakkındaki takibat da ertelenmiştir.⁷⁸

77 BOA, Şifre Kalemî, No. 54-A/226.

78 Kânun-ı evvel 1331/14 Aralık 1915 tarihinde Adliye ve Mezâhib Nezaretinden Sadaret'e yazılan bir tezkere ile sevk edilenlerin mahkemelerinin gönderildikleri yerlerde, sevk edilmeyenlerin ise buldukları yerlerde görülmesi kararı alındığı bildirilmektedir.

Tehcir Edilen Ermenilerin Malları

Yukarıda da belirtildiği üzere, 27 Receb 1333/28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915) tarihinde yayımlanan talimatname ile tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alınmıştır. Aynı talimatnameye göre, bozulabilir malları, hayvanlar veya işletilmesi zorunlu olan imalathaneler, kurulan komisyonlar tarafından açık arttırma ile satılacak ve paraları sahiplerine yollanacaktır. Osmanlı hükûmetinin bu talimatnamenin uygulanması sırasında büyük titizlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Herhangi bir suistimale meydan vermemek için büyük bir dikkat gösterilmiştir. Emvâl-i Metruke Komisyonları eliyle değerleri üzerinden sahipleri adına müzayede yoluyla satılan malların paraları kendilerine ödenmiştir.⁷⁹ Bu satışlar sırasında birtakım dedikoduların çıkması üzerine hükûmet, 21 Temmuz 1331/3 Ağustos 1915'te mutasarrıflıklara, vilayetlere ve Emvâl-i Metruke Komisyonlarına şifre telgraf göndererek, adı geçen malların devlet memurlarınca satın alınmasını, çeşitli suistimallere meydan vereceği gerekçesiyle yasaklamıştır.⁸⁰ Ancak daha sonra bu karar, bazı vilayetlerde gerçek değeri üzerinden ve peşin para ödenmesi şartıyla kaldırılmıştır.⁸¹ Hükûmet her türlü yolsuzluğu önle-

79 BOA, Şifre Kalemi, No. 53/303.

80 BOA, Şifre Kalemi, No. 54-A/259.

81 BOA, Şifre Kalemi, No. 55/107.

yecek tedbirleri almaktan geri durmamıştır. Nitekim, 29 Temmuz 1331/11 Ağustos 1915'te Sivas Emvâl-i Metruke Komisyonu Başkanlığına gönderilen bir şifre telgrafta, ihtikâr ve suistimale mani olacak tedbirlerin alınması istenmektedir.⁸² Yine aynı tarihte bütün vilayetlere gönderilen bir tebligat ile de bu konuda alınacak tedbirler ve uygulamalar maddeler hâlinde belirtilmiştir.⁸³

Bu talimata göre: (a) Tahliye edilmiş olan bölgele-
re hiçbir şüpheli şahıs sokulmayacak; (b) Eğer bazı
şahıslar ucuza mal satın almışlarsa, satışlar feshedilecek ve gerçek değeri takdir olunarak, meşru olmayan bir menfaat teminine meydan verilmeyecek; (c) Tehcir edilen Ermenilerin istedikleri eşyayı götürmelerine müsaade edilecek; (d) Cötüremeyecekleri eşyadan, durmakla bozulacak olanlar zaruri olarak satılacak, fakat bozulmayacak durumdaki eşyalar ise sahipleri adına korunacak; (e) Taşınmaz malların icar, ferağ ve rehin gibi işlemlerinin sahipleriyle olan ilgilerinin bozulmamasına dikkat edilecek ve tehcirin başladığı tarihten itibaren bu hükümlere aykırı olarak yapılan uygulamalar varsa feshedilecek; (f) Bu mallar hakkında anlaşmazlık durumlarına meydan verilme-

82 BOA, Şifre Kalemî, No. 54-A/385.

83 Tehcir edilen Ermenilerin malları hakkında çıkarılan kanun metinleri için: "Ahar mahallere nakledilen eşhasın emval ve duyûn ve matlûbât-ı metrûkesi hakkında kânûn-ı muvakkat", Takvimi Vekâyi, 14 Eylül 1331 ve 18 Zilkade 1333, No. 2303, 7. sene; ayrıca: Bayur, a.g.e., III/3, s. 45-46.

yecek; (g) Sevke tabi tutulan Ermenilere, mallarını yabancılar dışında istediği kimseye satma izni verilecekti.⁸⁴

Talimatnamelerdeki bu hükümler büyük bir titizlikle uygulanmaya çalışılmış, sevk edilen Ermenilerden kalan sanat ve ticaret müesseseleri iskân şirketleri kurularak, değerleri üzerinden bu şirketlere intikal ettirilmiştir.⁸⁵ Satılan malların bedelleri Emvâl-i Metruke Komisyonları tarafından sahiplerine gönderilmiştir.⁸⁶

84 BOA, Şifre Kalemî, No. 54-A/388.

85 BOA, Şifre Kalemî, No. 61/31; No. 60/275; No. 60/277.

86 BOA, Şifre Kalemî, No. 57/348; No. 57/349; No. 57/350.

Tehcir Uygulamasının Dışarıdaki Akisleri ve Belgelerle Tehcir

Tehcirin yapıldığı bölgelerde bulunan yabancı gözlemciler, harp içinde olmasına rağmen Osmanlı hükûmetinin bu işi büyük bir titizlikle ve iyi bir şekilde yürüttüğünü yazmışlardır. Buna karşılık, içlerinde Rusya, İngiltere, Amerika devletlerinin de bulunduğu ülkeler ile çoğu Batı basını, olayları olduğundan farklı bir biçimde çarpıtarak vermişlerdir. Nitekim, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Amerika'nın Mersin'deki konsolosu Edward Natan, bazı aksaklıklar görülmesine karşılık, sevkiyatın son derece intizamlı bir biçimde sürdürüldüğünü ve kafilere tren bileti sağlandığını raporunda belirtmiş olmasına rağmen,⁸⁷ İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau olayları tamamen ters şekilde ülkesine bildirmiş ve Amerikan basını da bunları Türkler aleyhine kullanmıştır. Gazetelerde çıkan iddialara göre Morgenthau, Osmanlı hükûmetine rüşvetler verip bazı Ermenileri satın alarak Amerika'ya göndermiş, ayrıca İstanbul'daki İngiliz, Rus ve Fransız tebaasını da kurtarmıştır. Gazetelerde çıkan bütün bu asılsız ve yanlış beyanları, Amerika'da bulunan bir Türk vatandaşı 14 Eylül 1915 tarihinde Osmanlı hükûmetine rapor etmiştir.⁸⁸ Bununla beraber, Ermenilerin katledildikleri iddiasının

87 Bak: Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 2D/13.

88 Bak: Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 2F/6.

Avrupa'da yayılmasında Morgenthau'ın yanı sıra⁸⁹ büyük çapta bilgileri yine Morgenthau'dan alan Lord Bryce⁹⁰ ve Alman Protestan papazı Johannes Lepsius'tur.⁹¹ Ayrıca, Wellington House üyesi Arnold Toynbee de,⁹² Morgenthau'nun sağladığı bilgilerden en çok yararlananlardan biri olmuştu. Bu şahısların yazdıkları, bundan sonraki Ermeni soykırım iddialarıyla kaleme alınan eserlere de kaynak teşkil etmiştir.

Keza, İran'da bulunan İngiliz konsoloslarının raporlarında yer alan 1.000.000 Ermeninin öldürüldüğü gibi iddialar, İngiliz parlamentosunda tartışılmış ve Türk hükûmetinin protesto edilmesi kararı alınmıştır. Ayrıca, İngiltere'de Ermeni olayları hakkında yayımlanan Mavi Kitap'ta Osmanlı ülkesinde bulunduğu iddia edilen 1.800.000 Ermeniden üçte birinin katledildiğine dair haberler çıkmıştır.⁹³ Bu maksatlı yayınlara karşılık, bazı Batı basını da olayların kasten saptırıldığını yazmıştır. Nitekim, Stockholm'de yayımlanan

89 Bak: Heath W. Lowry, Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsünün Perde Arkası, İstanbul, 1991, s. 65-67. Lowry eserinde, (s. 69-77), Morgenthau'nun hatıralarının 1918 yılında Avrupa ve Amerika'da aynı anda yayımladığını belirtirken, Morgenthau ile Lepsius ve Bryce'in ilişkilerini de bütün çıplaklığı ile ortaya koymaktadır.

90 Great Britain, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs, London. H.M.S.O., 1916.

91 Le Rapport secret du Dr. Johannes Lepsius sur les massacres d'Arménie, Paris, Payot. 1918.

92 Armenian Atrocities: The Murder of a Nation, London, Hodder and Stoughton, 1915 ve The Murderous Tyranny of the Turks, London, Hodder and Stoughton, 1917.

93 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, Dosya 1, belge 23.

bir gazetede “Ermenilerin sakin oldukları Vilâyat-ı Osmaniyye’de kıtal” başlığı ile çıkan makalede, bu gibi iddiaların gülünçlüğü ve böyle asılsız haberlerin çıkarılışının sebepleri izah edilmektedir.⁹⁴

Osmanlı hükûmeti, Hariciye Nazırı Müsteşarı imzasıyla 22 Kânûn-ı evvel 1332/4 Ocak 1917 tarihinde İngiliz iddialarını tekzip etmiştir.⁹⁵ Tekzip yazısında Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermeni nüfusun hiçbir zaman bir milyona bile ulaşmadığı, bu miktarın da savaştan önceki göçler dolayısıyla daha da azaldığı ifade edilerek iddialar yalanlanmıştır. Aynı belgede, The Times gazetesinde, Ermenilerin katledilmesinden Almanların da sorumlu tutulduğuna dair iddiaların yer aldığı da hatırlatılmaktadır.⁹⁶

O tarihten günümüze kadar gelen devrede tehcir konusunda Batı’da ve Amerika’da çok şey yazıldı. Ama bunların hiçbiri gerçek belgelere dayanmamaktadır. Ermeniler, uydurma belgelerin arkasına gizlenerek, dünya kamuoyunu uzun süre yanlış sonuçlara ulaştırmayı başardılar. Başlangıçta üç yüz binlerden başlayıp üç milyonlara kadar varan rakamlarla ifade edilen Ermeni katliamı hikâyeleri hep birbirinden alıntılar yapılan kitaplara dayandırılmıştır. Halbuki, Osmanlı Devleti’nin “Şifre Kalemi” ve “Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti” gibi, tehcirin gizli belgelerine

94 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 2/105.

95 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 2D/17.

96 BOA, Şifre Kalemi, No. 59/19.

dayanarak açıkladığımız ve belgelerini yayımladığımız Ermeni Tehciri ve Gerçekler: 1914-1918 (Ankara, 2001) başlıklı kitabımda da belirttiğim gibi devlet güvenliğinin sağlanması için zaruri olarak yapılan tehcirin hiçbir zaman onları imha etmek amacına yönelik olmadığı, Osmanlı hükûmet yetkilileri tarafından her fırsatta beyan edilmiştir. Bilakis, güvenliklerinin ve işlerinin sağlanması hususunda devlet, büyük maddi fedakârlıklarda bulunmuştur. Öyle ki, Avrupa devletlerinin katliam iddialarından bunalan devlet, 12 Cemazeyilevvel 1337/ 13 Şubat 1919 tarihinde, tehcirin soruşturulması ve nedenlerinin tespiti için ikişer kişiden oluşan tarafsız hukukçulardan bir komisyon kurulması için İsveç, Hollanda, İspanya ve Danimarka hükûmetlerine bir nota vermiştir.⁹⁷ Ancak, bu devletler 6 Mayıs 1919'da verdikleri cevaplarda, bu teklifi reddetmişlerdir.⁹⁸ 1915 Mayısından 1916 Ekim ayına kadar yaklaşık bir buçuk yıl devam eden göç ettirme ve yerleştirme sırasında devlet, yukarıda belirttiğimiz talimatnamelerle ve mahallinde aldığı tedbirlerle, o günün zor şartlarına ve savaş içinde bulunulmasına rağmen, Ermenilerin can ve mallarını koruyabilmiştir. Âdeta yeni bir cephe açmış gibi idari, askerî ve mali külfete girmiştir. Halbuki, aynı tarihlerde Rusya, Kafkaslar'dan bir milyona yakın müslüman göçmeni aç ve perişan bir şekilde Osmanlı topraklarına sürmüştür. Bu yüzden, Osmanlı hükûmeti bir yandan da bu

97 BOA, Hariciye, Mütâreke, No. 43/17.

98 BOA, Hariciye, Mütâreke. No. 43/17.

Müslüman göçmenlerin yerleştirilmeleri ve yaşlarının temini ile de uğraşmak zorunda kalmıştır.

Aşağıda sunacağımız yeni belgelerden, asrın en planlı yer değiştirme hareketi olan Ermenilerin iskân sahalarına nakillerinin, büyük bir disiplin içinde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Gerçekten de, çeşitli yollardan sevk edilen Ermenilerin ayrıldıkları ve vardıkları yerlerdeki sayıları devamlı şekilde kontrol edilmiş, Ermenilerin belli bir yerde yoğun olarak bulunmaları sakıncalı bulunarak, ayrı kasaba ve köylere yerleştirilmeleri planlanmıştır. Aşağıdaki tablo, 27 Mayıs 1331-9 Haziran 1915'ten 26 Kânûn-ı sanî 1331/8 Şubat 1916 tarihine kadar Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden iskân sahalarına nakledilen ve yerlerinde bırakılan Ermenilerle ilgili olarak, bu kitapta yayımlanan belgelerden derlenmiştir.⁹⁹

99 Bu arada Kastamonu, Balıkesir, Antalya, İstanbul, Urfa Ermenileriyle, Protestan ve Katolik Ermenilerle, hastalar, öğretmenler, yetim çocuklar ve kimsesiz kadınlar sevk edilmemiştir.

Vilayet ve Kazalar	Sevk Edilen	Kalan
Adana ¹⁰⁰	14.000	15-16.000
Ankara (Merkez) ¹⁰¹	21.236	733
Kalacık ¹⁰²	257	-
Keskin	1.169	-
Haymana ¹⁰³	60	-
Nallıhan	479	-
Sungurlu	576	-
Aydın ¹⁰⁴	250	-
İzmir ¹⁰⁵	256	-
Dörtöyl ¹⁰⁶	9.000	-
Eskişehir ¹⁰⁷	7.000	-
Halep ¹⁰⁸	26.064	-
İzmit ¹⁰⁹	58.000	-
Karahisar-ı Sahip ¹¹⁰	5.769	2.222
Kayseri ¹¹¹	45.036	4.911
Mamuretülaziz ¹¹²	51.000	4.000
Sivas ¹¹³	136.084	6.055

100 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/77

101 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/66

102 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No 68/79

103 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No 68/66

104 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No 68/250

105 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No 69/260

106 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No 68/89

107 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No 68/72

108 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No 68/76

109 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No 68/67

110 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2 Şube, No 68/73

111 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2 Şube, No 68/75

112 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2 Şube, No 68/70

113 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2 Şube, No 68/84

Erzurum ¹¹⁴	5.500	-
Diyarbakır ¹¹⁵	20.000	-
Trabzon ¹¹⁶	3.400	-
Yozgat ¹¹⁷	10.916	-
Kütahya ¹¹⁸	1.400	-
Birecik ¹¹⁹	1.200	-
Konya ¹²⁰	1.990	-
Kırşehir ¹²¹	747	-
Giresun ¹²²	328	-
Perşembe	390	-
Ulubey	30	-
Sürmene	290	-

- 114 Dahiliye, Şifre Kalemi No. 54/9; Dahiliye, Şifre Kalemi, No. 54/162. Her iki belgede sevk olunan Ermenilerden 500 kişilik bir kafilenin Erzurum-Erzincan arasında Kürtler tarafından katledildiği, diğer belgede ise Dersim bölgesinden gönderilen kafilelerin Dersim eşkiyası tarafından yine tamamen katledildiği bildirilmektedir. Bu kafilelerde kaç kişinin bulunduğu bilinmediğinden Erzurum'dan gönderilen kafileler olması dolayısıyla tahmini olarak 5.000 kişi alınmıştır. Ancak daha da az kişi olabilir.
- 115 Belgelerde Diyarbakır'dan ne kadar Ermeninin naklolunduğu bildirilmemektedir. Bununla beraber, başka vilayetlerden gelenlerle birlikte 120.000 Ermeninin sevk edildiği kayıtlarda yer almaktadır. Bu sebeple bu vilayetten 20.000 Ermeninin sevk edildiği varsayılmıştır.
- 116 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/41.
- 117 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/66.
- 118 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/93.
- 119 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/101.
- 120 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 69/34.
- 121 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/66.
- 122 Giresun, Perşembe, Ulubey, Sürmene, Tirebolu, Ordu ve Görele aynı vesikada verilmiştir (Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/41).

Tirebolu	45	-
Ordu	36	-
Görece	250	-
Maraş ¹²³		8.845
Toplam	422.758	42.766

Öte yandan, İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdürü Şükürü Bey'in 5 Teşrin-i evvel 1331 (18 Ekim 1915) tarihinde Halep'ten gönderdiği telgrafta, Halep'e sevk edilen Ermenilerin tahminen yüz bin civarında olduğu bildirilmiştir.¹²⁴ Bu arada, Musul ve Zor havalisine sevk edilmek üzere 5 Eylül 1331 (18 Eylül 1915) tarihi itibarıyla Diyarbakır'da 120.000, 15 Eylül 1331 (28 Eylül 1915) tarihi itibarıyla da Cizre'de 136.084 Ermeni nüfus toplanmıştır.¹²⁵

Bu nüfustan bir kısmının şu bölgelere yerleştirildiği kayıtlarda yer almaktadır.¹²⁶

Suriye vilayetine	37.702
Menç-Bâb-Maarra kazalarına	5.700
Urfa-Zor-Musul'a	29.957
Kerek ve Havran 'a	65.147
Hama ve Humus'a	12.000

123 BOA, Şifre Kalemî, No. 63/110.

124 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye. 2. Şube. No. 68/80.

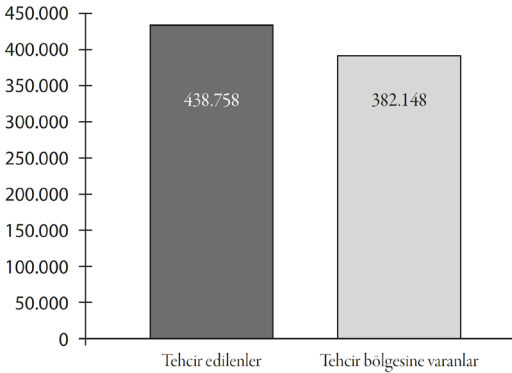
125 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye. 2. Şube, No. 68/71; 2. Şube, No. 68/84.

126 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye. 2. Şube. No. 68/80; No.69/5-6-7-8-9.

Kuneytra-Ba'albek-Tebek ve Doma 'ya	492
Rakka ve Obik'e	25.000
Zor'a	6.120
Halep'e	30.000
Toplam	212.118

Şükrü Bey, 21 Teşrin-i evvel 1331 (3 Kasım 1915) tarihinde Nizip'ten bir şifre telgraf çekerek, sevkiyatın gayet intizamlı bir şekilde devam ettiğini beyan etmiştir.¹²⁷

Yukarıda listede tehcir edilen nüfusa dahil olup da henüz sevk edilmemiş olduğu belirtilen kalan nüfustan ise Adana'dakiler daha sonra iskân sahaslarına nakledilmiştir.¹²⁸ Buna göre sevk edilen nüfus toplam 438.758, iskân sahasına varan nüfus ise 382.148'dir. Grafikte de görüldüğü gibi ikisi arasında 56.610 kişilik bir fark bulunmaktadır.

127 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/101.

128 Halep'e gelenlerin yüz bin civarında olduğu bildirilmesine karşılık (bak: Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/80) buraya gelen nüfus 100.000 olarak alınmıştır.

Tehcir edilenlerle tehcir bölgelerine varanlar arasındaki bu 56.610 kişilik fark, belgelerden elde edilen bilgiye göre şu şekilde ortaya çıkmıştır. 500 kişi Erzurum-Erzincan arasında; 2.000 kişi Urfa-Halep arasındaki Meskene'de; 2.000 kişi Mardin civarında eşkiya ve Urban'ın (Arap aşiretleri) saldırısı sonucu katledilmiş, ayrıca yukarıda belirtildiği gibi sayı verilmemesine karşılık bir o kadar, yani yaklaşık 1.500-2.000 ve belki de biraz daha fazla veya az kişi de Dersim bölgesinden geçen kafilelere yapılan saldırılar sonucu öldürülmüştür.¹²⁹ Bu bilgiler ışığında toplam 6.000 ila 8.000 kişinin eşkiya tarafından tehcir esnasında katledildiği tespit edilmektedir. Ayrıca, yollarda açlıktan da ölümler olduğu belgelerden anlaşılmaktadır.¹³⁰ Bunun dışında tifo ve dizanteri gibi hastalıklardan da yaklaşık 25.000 ila 30.000 kişinin telef olduğu tahmin edilmektedir ki,¹³¹ bu şekilde 50.000'e yakın kişi yollarda kaybedilmiştir. Kalanların bir kısmı ise yola çıkarılmış olmakla birlikte, henüz iskân mahalline varmadan tehcirin durdurulması sebebiyle buldukları vilayetlerde alıkonulmuştur. Mesela, 26 Nisan 1916'da Konya vilayetine, vilayette henüz yollarda olan Ermenilerin sevk edilmeyerek vilayet dâhilinde iskân edilmeleri için yazı gönderilmiştir.¹³² Öte yandan, tehcir kapsamında bulunan Ermeniler-

129 Bak: Dip Not 29-32.

130 BOA, Şifre Kalemî, No. 57/110

131 Bak: Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/81; Ayr. bak: BOA, Şifre Kalemî, No. 57/51; No. 57/71.

132 BOA, Şifre Kalemî, No. 63/119.

den bir bölümünün Rusya'ya, Batı ülkelerine ve Amerika'ya kaçırıldıkları da tahmin edilmektedir. Nitekim, belgelerde Osmanlı ordusunda silah altında bulunan Ermenilerden 50.000'inin Rus ordusuna iltihak ettiği, yine Türklerle savaşmak üzere 50.000 Ermeninin de Amerikan ordusunda üç dört yıldır eğitim gördüğü gibi kayıtlar yer almaktadır. Gerçekten de, Amerika'da yaşayan bir Ermeninin Mamuretülaziz'de dava vekili olan Murad Muradyan'a yazdığı mektupta bu türden bilgiler bulunmaktadır.¹³³ Mektupta bir kısım Ermeninin Rusya'ya ve Amerika'ya kaçırıldıkları ve Amerika'da eğitilen 50.000 askerin Kafkasya'ya hareket etmekte olduğu açıkça ifade edilmektedir. Bütün bu belgelerden de anlaşılacağı gibi Osmanlı tebaası pek çok Ermeni, harpten önce ve harp içinde, Amerika ve Rusya başta olmak üzere çeşitli ülkelere dağılmışlardır. Mesela, ticaret maksadıyla Amerika'da bulunan Artın Hotomyan adlı bir Ermeninin 19 Ocak 1915'te Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyetine gönderdiği bir mektupta çeşitli yollarla binlerce Ermeninin Amerika'ya kaçırıldığı ve bunların aç ve perişan bir hâlde yaşadıkları ifade edilmektedir.¹³⁴ Yine mektupta bildirildiğine göre, merkezi İstanbul'da bulunan ve Osmanlı ülkesindeki Ermenileri menfaat karşılığında Amerika'ya kaçırarak bir şebeke kurulmuştur. Şebeke mensuplarından biri İstanbul Parmakkapı'da Çatalhan karşısında kunduracılık yapan Kayserili Karabetoğlu Aramoyis'dir. Bu kişi Ermeni askerlerinin silah ve elbiselerini saklayıp, beş on lira karşılığında onların Amerika'ya veya diğer ülkelere kaçmalarını temin etmektedir. Mektubun sahibi olan Artın, bu ihbarı yapmasının şahsi bir kinden kaynaklanmadığını belirterek, bunun

133 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 2F/14.

134 Bak: Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, 2F/94.

sadece bir insanlık vazifesi ve vatan hizmeti olarak kabul edilmesi gerektiğini kaydetmektedir.

Yukarıdaki bilgiler, Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerinden tehcire tabi tutulan Ermenilerin sayıları ile yeni iskân merkezlerine ulaşanların sayılarının birbirini tuttuğunu göstermekte ve dolayısıyla tehcir sırasında herhangi bir katliam olayının olmadığını ortaya koymaktadır. Öte yandan, tehcire tabi tutulan Ermenilerin sayısının 500.000 civarında olduğu tespit edildiğine göre, tehcire tabi tutulmayan Katolik ve Protestanlarla yine tehcir dışında tutulan İstanbul Ermenilerinin ve bu sırada Rus işgali altında bulunan Erzurum, Kars ve Van gibi doğu illerindeki Ermenilerle birlikte, Osmanlı Ermenilerinin toplam nüfuslarının da ancak 600.000 ila 800.000 arasında olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim, 1918 yılında, Ermeni heyeti başkanı olan Boghos (Bogos) Nubar Paşa'nın Fransa Dışişleri Bakanlığı yetkili temsilcisi Monsieur Gout'a gönderdiği raporda:

Kafkasya'da	250.000
İran'da	40.000
Suriye -Filistin'de	80.000
Musul-Bağdat 'da	20.000

olmak üzere 390.000 kişinin Türkiye'den sürgün edildiğini, aslında sürgünlerin toplam sayısının 600.000 ila 700.000 kişiye ulaştığını ve bunlardan ayrı olarak çöllerde şuraya buraya dağılmış sürgünleri kapsama-

dığını bildiriyor.¹³⁵ Boghos Nubar Paşa'nın verdiği yukarıdaki rakamlardan 290.000 kişinin tehcir dışında Osmanlı topraklarını terk edenler olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla sürgünlerin toplam sayısı olarak verilen 600.000 ile 700.000 kişiden 290.000 kişi çıkarılacak olursa, tehcire tabi tutulan nüfusun, yukarıdaki cetvelde verildiği gibi 400.000 civarında olduğu görülüyor ki, bu da Ermeni delegasyonu başkanının, tehcirin gerçekleştirilmesi sonrasına, yani 1918 yılına ait verdiği sayılarla, yukarıda Osmanlı belgelerinden çıkararak verdiğimiz rakamlar büyük çapta uygunluk gösteriyor ve Ermenilerin, iddia edildiğinin aksine, iskân yerlerine sağ salim vardıklarını ve dolayısıyla soykırım iddialarının ne kadar dayanaksız olduğunu ispat ediyor. Nitekim, o sırada Amerikan sefiri olan Morgenthau da günlüğünde Ermeni Protestanlarının vekili olan Zenop Bezciyan'la olan görüşmesinde Bezciyan'ın ifadelerinden hayrete düştüğünü belirtiyor. Bu görüşmesiyle ilgili olarak Morgenthau:

“Ermeni Protestanlarının vekili Zenop Bezciyan uğradı. Schmavonian kendisini benimle tanıştırdı. Okul arkadaşımıştılar. [İçerilerdeki] şartlar hakkında bana çok şey anlattı. Zor'daki Ermenilerin hâllerinden oldukça memnun olduklarını söylemesine şaşırđım; işlerini kurup, hayatlarını kazanmaya başlamışlar bile;

135 Archives des Affaires Etrangeres de France, Serie Levant, 1918-1928, Sous Serie Armenie, Vol. 2, folio 47'den naklen bak: Bilâl Şimşir, Lcs D6portes de Malte et les allegations Armeniennes, Ankara, Ministere des Affaires Etrangeres, 1998, s. 49.

bunlar ilk gönderilenler olup katledilmeden oraya varmışa benziyorlar. Bana çeşitli kampların nerelerde olduğunu gösteren bir liste verdi ve yarım milyon kişinin buralara nakledildiğini sandığını söyledi. Kış bastırmadan onlara yardım edilmesi gerektiği hususunda ısrarlıydı”.¹³⁶ diyor. Yukarıdaki ifade Büyükelçinin, bir Ermeninin ağzından Ermenilerin hâllerinden memnun olduklarının ifade edilmesi karşısında nasıl hayrete düştüğünü gösteriyor.

Tehcir kararı, yukarıda da açıklandığı gibi Ermenilerin müstakil Ermenistan kurma düşüncesiyle, savaş içinde bulunan kendi devletlerini arkadan vurmaları yüzünden zorunlu olarak alınmıştır. Belgelerden, Rusların Ermenileri nasıl kandırdıkları ve kıskırttıkları anlaşılmaktadır.¹³⁷ Harpte ele geçirdikleri yerlerin kendilerine verileceği ve bağımsızlıklarının tanınacağı gibi Rus vaatlerine inanan Ermeniler, birçok ihtilal cemiyetleri kurmuşlardır.¹³⁸ Murat adlı bir Ermeninin oğlu tarafından yazılan bir manzume, Ermenilerin maksadını açıkça ortaya koymaktadır.¹³⁹ Ermenilerin, tehcir öncesinde başlattıkları tedhiş faaliyetlerini sevkیات sırasında da sürdürdükleri görülüyor. Gerek sınır bölgelerinde, gerek iç bölgelerde düşmanla iş birliği yaptıkları ve Müslüman halka karşı katliamlarda buldukları sadece Osmanlı belgelerinde değil,

136 Lowry, a.g.e., s. 47-48.

137 BOA, Şifre Kalemi, No. 45/115 (10 Eylül 1332/23 Eylül 1916 tarihli telgrafı, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Adana, Diyarbakır ve Sivas vilayetlerine bu hususta tebligatta bulunulmuştur).

138 BOA, BEO, No. 328331; No. 337081; BOA, Şifre Kalemi, No. 56/382.

139 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, Dosya 1, belge 45/2.

Rus belgelerinde de ortaya konmuştur.¹⁴⁰ Nitekim, savaş sonrasında da Ermeni mezaliminin devam ettiğine dair bilgiler bulunuyor. Mesela, 1335'te Hanov adlı bir Ermeni komutasında Nahçıvan'a giden 1.200 kişilik bir birliğin, oradaki Müslümanlara yaptıkları mezalim bunlardan biridir.¹⁴¹ Ayrıca, 18 ve 22 Şubat 1336/3 ve 7 Mart 1921 tarihlerinde Mamuretülaziz Vali Vekili Mümtaz Bey'in gönderdiği telgraflardan, Fransızların himayesine giren Ermenilerin Amanos Dağları'ndan Adana'ya kadar müstakil bir Ermenistan hayali içinde buldukları anlaşılmaktadır.¹⁴²

Osmanlı hükûmeti Ermenilerin yaptıkları mezalimi anlatan belgeleri bir kitapta toplamaya karar vermiş ve bütün illere yazılar göndererek, Ermenilerin yaptığı mezalimi anlatan ve ele geçirilen silah ve eşkıyayı görüntüleyen belge ve fotoğrafların gönderilmesini istemiştir.¹⁴³ Bu belge ve fotoğrafların ışığında Ermeni Komitelerinin Âmal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, İ'lân-ı Meşrûtiyet'ten Evvel ve Sonra adıyla bir kitap neşredilmiştir.¹⁴⁴

140 BOA, Şifre Kalemi, No. 61/50; No. 62/24; No. 63/175; No. 64/92; No. 64/163; No. 64/194; No. 66/51; No. 66/56; No. 66/192; BOA, BEO, No. 343464.

141 Kânun-ı sâni 1335 (1 Şubat 1920)'de Dahiliye Nezâretinden Sadarete gönderilen tezkere (BOA, BEO, No. 341351).

142 Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, No. 2 F/3; Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, Dosya 2 F/5.

143 BOA, Şifre Kalemi, No. 62/21.

144 İstanbul, Matbaa-i Amire, 1332. Aynı eser Fransızca olarak 1917'de yine İstanbul'da yayımlandı. Ayrıca, İsmet Parmaksızoğlu tarafından **Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller** adıyla sadeleştirilerek basıldı (Ankara, DSİ Basım ve Foto-Füm İşi. Md., 1981).

Tehcirin Tamamlanmasından Sonra Ermeniler

Tehcir sırasında gerek iklim şartları, gerekse meydana gelen yığılmalar yüzünden zaman zaman sevkiyatın durdurulduğu olmuştur. 12 Teşrin-i sanî 1331/25 Kasım 1915'ten itibaren vilayetlere gönderilen emirlerle, kış mevsimi dolayısıyla sevkiyatın geçici olarak durdurulduğu bildirilmiştir.¹⁴⁵ Şubat 1331/21 Şubat 1916'da bu emir, Ermeni sevkiyatına son verilmesi şeklinde bütün vilayetlere tebliğ edilmiştir. Ancak, bunun zararlı kimselere teşmil edilmeyeceği, komitelerle alakası olanların derhâl toplatılarak Zor Sancağı'na sevkleri gerektiği belirtilmiştir.¹⁴⁶ Bununla beraber, Osmanlı hükûmeti görülen idari ve askerî lüzum üzerine ilk emirden yirmi gün sonra, yani 2 Mart 1332/15 Mart 1916 tarihinde vilayetlere ve sancaklara gönderdiği ikinci bir genel emirle, Ermeni sevkiyatının durdurulduğunu ve bundan böyle hiçbir sebep ve vesileyle sevkiyat yapılmaması bildirilmiştir.¹⁴⁷

Öte yandan, Ermeni nüfusun Suriye tarafına nakledilmesi sebebiyle, İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi de lağvedilerek Kudüs'e nakledilmiştir (28 Temmuz 1332/10 Ağustos 1916). Bu arada, Sis ve Akdamar Katogikoslukları da birleştirilerek Kudüs'e kaldırılmıştır.¹⁴⁸ Yeni kurulan patrikhanenin başına ise Sis Katogikosu Sahak Efendi getirilmiştir.¹⁴⁹

145 BOA, Şifre Kalemî, No. 57/273; No. 58/124; No. 58/161; No. 59/123; No. 60/190.

146 BOA, Şifre Kalemî, No. 61/72.

147 BOA, Şifre Kalemî, No. 62/21.

148 Ermeni Patrikhanesi için 1916'da yapılan yeni nizâmname hakkında bak: Bayur, a.g.e.. İH/3, s. 57-59.

149 BOA, Şifre Kalemî, No. 66/202; No. 66/220; No. 63/136.

Tehcir Sonrası Durum ve Geri Dönüş Kararnamesi

Birinci Dünya Harbi'nin sona ermesinden sonra Osmanlı hükümeti isteyenlerin tekrar eski yerlerine iade edilmeleri için bir kararname çıkardı. 22 Kânûn-ı evvel 1334/4 Ocak 1919'da Dahiliye Nazırı Mustafa Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği yazıda, Ermenilerden dönmek isteyenlerin eski yerlerine nakledilmeleri konusunda ilgili yerlere talimat verildiği ve gereken tedbirlerin alındığı belirtilmektedir.¹⁵⁰ Hükûmetin hazırladığı 18 Kânûn-ı evvel 1334/31 Aralık 1918 tarihli dönüş kararnamesinde şunlar yer almaktaydı: (a) Sadece geri dönmek arzusunda bulunanlar sevkedilecek, bunun haricinde kimseye dokunulmayacaktır; (b) Yerlerine iade edileceklerin, yollarda perişan olmamaları ve dönüş mahallerinde mesken ve iaşe sıkıntısı çekmelerinin önlenmesi için gerekli tedbirler alınacak; gi-decekleri bölgelerin idarecileriyle irtibat sağlanıp bu konudaki tedbirler alındıktan sonra sevkiyat ve geri dönüş işlemlerine başlanacaktır; (c) Bu şartlar dahilinde dönecek olanlara ev ve arazileri teslim edilecektir; (ç) Yerlerine daha önce muhacir yerleştirilmiş olanların evleri tahliye edilecektir; (d) Açıkta kimse kalmaması için geçici olarak birkaç aile bir arada yer-

150 BOA, BEO, No. 341055. Dahiliye Nezaretinin bu yazısı, Sadaret tarafından 26 Kânun-ı evvel 1334 (8 Ocak 1919) tarihinde, ilgili olması sebebiyle Adliye ve Mezahib Nezaretine de havale edilmiştir.

leştirilebilecektir; (e) Kilise ve mektep gibi binalarla bunlara gelir getiren yerler ait olduğu cemaate geri verilecektir; (f) Yetim çocuklar, istenildiği takdirde hüviyetleri dikkatlice tespit edilerek, velilerine veya cemaatlerine iade olunacaktır; (g) İhtida etmiş olanlar arzu ederlerse eski dinlerine dönebileceklerdir; (h) Mühtedi Ermeni kadınlardan, bir Müslümanla evli bulunanlar eski dinlerine dönme konusunda serbest bırakılacaklar, eski dinlerine döndükleri takdirde kocası ile aralarındaki nikah bağı kendiliğinden bozulmuş olacaktır. Eski dinine dönmek istemeyen ve kocasından ayrılmaya razı olmayanlara ait meseleler ise mahkemelerce hâlledilecektir; (i) Ermeni mallarından henüz kimsenin tasarrufunda bulunmayanlar kendilerine teslim edilecek; hazineye intikal edenlerin iadesi de mal memurlarının muvafakati ile karara bağlanacak, bu konuda ayrıca açıklayıcı zabıtnameler hazırlanacaktır; (i) Muhacirlere satılan mülklerin sahipleri döndükçe, peyderpey bunlara teslim edilecek, bu konuda 4'üncü madde aynen tatbik edilecektir; (j) Muhacirler,ellerinde bulunan ve eski sahiplerine iade edilecek olan ev ve dükkânlarda tamirat ve ilaveler yapmışlarsa ve arazi ve zeytinliklerde ekim yapmışlarsa, her iki tarafın da hukuku gözetilecektir; (k) Ermenilerden muhtaç olanların dönüşlerinde sevk ve iaşe masrafları Harbiye tahsisatından karşılanacaktır; (l) Şimdiye kadar ne miktar sevkiyat yapıldığının ve bundan sonra her ayın on beşinci ve son günlerinde nerelere ne kadar sevkiyat olduğu bildirilecek-

tir; (m) Osmanlı sınırları dışına çıkıp da geri dönmek isteyen Ermeniler yeni bir emre kadar kabul edilmeyeceklerdir.

Yukarıda zikredilen bu kararnamedeki hükümler Ermenilerden başka Rum muhacirlere de teşmil edilmiştir.

Sonuç olarak, Birinci Dünya Harbi sebebiyle Kafkas cephesinde bulunan Osmanlı ordularına ihanet eden ve Ruslarla birlikte hareket ederek Van, Kars ve Erzurum gibi Osmanlı vilayetlerinin Rusların eline geçmesine yardımcı olan Ermenilere karşı, Osmanlı Devleti'nin tehcir uygulaması, her devletin tabii olarak kendini müdafaası olarak görülmelidir. Özellikle Osmanlı Devleti'ni aralarında paylaşmayı düşünen Rusya, İngiltere, Almanya ve Fransa gibi Batı devletleri tarafından kışkırtılarak harekete geçirilen Ermenilerin, komiteler ve dernekler kurarak bağımsız bir Ermenistan oluşturma çabaları savunmasız masum pek çok Türkün öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Öyle ki Kars'ta, Van'da, İzmit'te, Erzurum'da, Bitlis'te ve diğer Osmanlı vilayetlerinde gerçekleştirilen katliamlar, işgalci Rus komutanlarını bile tiksindiren boyutlara ulaşmıştır.¹⁵¹ Nitekim, Rus ve Ermeniler tarafından sadece Kars ve Ardahan'da otuz bin Müslümanın katledildiği belirtilmekte,¹⁵² bu sayı bütün Osmanlı

151 BOA, Hariciye, Harb-i Umûmi, Karton, 173/5.

152 BOA, Hariciye, Harb-i Umûmi, Karton, 122/4; Karton, 122/6.

vilayetleri genelinde düşünülecek olursa yüz binleri geçmektedir.

Osmanlı Devleti bir tedbir olarak savaş müddetince, önce savaş sahasına yakın yerlerdeki Ermenilerden başlamak üzere mecburi iskân uygulamıştır. Bu nakil, Ermeni çetelerinin katliamdan vazgeçmemeleri ve Osmanlı Devleti aleyhine yabancı devlet mensuplarına bilgi aktarmaları sebebiyle, Katolik ve Protestan mezhebinde olanlar ile, yetimler, kimsesiz kadınlar ve hastalar hariç olmak üzere, diğer bütün Ermenileri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Ayrıca, devlete bağlılığı ile bilinen Ermeniler de tehcir harici tutulmuştur.

Tehcir tabii olarak meşakkatli geçmiştir. Binlerce insanın bir anda yerlerinin değiştirilmesi muhakkak ki kolay bir şey değildir. Bununla beraber, kabilelerin hangi güzergâhtan gideceği, toplanma mahallerinin önceden tespiti, nakilde özellikle tren istasyonlarının merkez olarak seçilmesi ve naklin büyük ölçüde trenle yapılması, kabilelerin iaşe ihtiyacının devlet tarafından karşılanması, kabilelere sıhhiye memurları tayin edilmesi ve kabilelerin güven içinde hareketleri için zaptiye eşliğinde gönderilmeleri gibi tedbirlerin alınmış olması tehciri, belki de asrın en sistemli yer değiştirmesi haline getirmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi nakil sırasında, kabilelere bir tepki olmak üzere, halktan bazı grupların saldırıları vukubulmuş ve yaklaşık on, on beş bin kişi katledilmiştir.

Ayrıca, tıpkı Rumeli'den Anadolu'ya göç eden Türklerde olduğu gibi bu şekilde büyük nüfus kütlelerinin yer değiştirmelerinde her zaman rastlanacak bulaşıcı hastalıklar sebebiyle de ölümler meydana gelmiştir. Hiç şüphesiz, bunların hiçbiri tehcir emrini verenlerin istedikleri şeyler değildir. Nitekim, görülen suistimalere karşı devamlı tedbirler alınmış, kafilelerin korumasız çıkarılmaması için emirler verilmiş, suistimali görülenler cezalandırılmıştır. Savaşın sona ermesinden sonra ise isteyenler için geri dönüş kararnamesi çıkarılmış,¹⁵³ dönenler için hukuki düzenlemeler yapılmış, tehcirden kurtulmak için din değiştirenlerin istedikleri takdirde eski dinlerine dönebilecekleri bildirilmiş, Müslüman aileler yanında bulunan yetim Ermeni çocukları Ermenilerden oluşturulan komisyona teslim edilmiş,¹⁵⁴ dönenlere belli bir müddet iâşe yardımı yapılmış,¹⁵⁵ şikâyetler ve Ermenilere fenalığta bulunanlar için tahkikat komisyonları kurulmuş,¹⁵⁶ memleketlerine dönenlerin malları iade edilmiş,¹⁵⁷ dönenlerin yol masrafları karşılanmış,¹⁵⁸ bazı vergilerden muaf tutulmuş,¹⁵⁹ resmî dairelerde geçici olarak muhafaza edilen eşyaları geri verilmiş¹⁶⁰ ve

153 BOA, Hariciye, Mütâreke, No. 43/34.

154 BOA, Şifre Kalemi, No. 96/248.

155 BOA, Dahiliye, Şifre Kalemi No. 96/279.

156 BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, No. 213/60.

157 BOA, Dahiliye, Şifre Kalemi, No. 99/35.

158 BOA, Bak: Şifre Kalemi. No. 95/124.

159 BOA, Dahiliye, Siyâsi, No. 53/2.

160 BOA, Dahiliye, Şifre Kalemi, No. 96/230.

geri dönenlerin mallarının iadesiyle ilgili komisyonlar kurulmuştur.

Yukarıdaki bilgiler hükûmetin Ermenileri soykırıma ve hatta katle yönelik bir düşüncede olmadığını, devletin kendi güvenliği için bir tedbir olarak savaşın devamı müddetince tehciri uyguladığını, savaş sonrasında Ermenilerin memleketlerine geri dönmesine izin verdiğini ortaya koymaktadır. Nitekim, bir müddet sonra Türkiye'yi işgal eden Rus, İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin yanında önemli sayıda Ermeninin bulunduğu ve işgalcilerin Anadolu'yu terkleriyle birlikte, büyük sayıda Ermeninin de birlikte Anadolu'dan çekildikleri bilinmektedir. Yukarıdaki kararlar ve uygulamalar, soykırım düşüncesinde olan bir devletin alacağı kararlar olmadığı gibi Dahiliye Nezaretine bağlı Şifre Kalemi ve Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti gibi dairelerin gizli belgelerinin hiç birinde de, değil katliam yapmak, ima bile edilmediği görülmektedir. Buna karşılık, başta Amerikan konsolosları olmak üzere pek çok yabancı gazeteci ve misyon şefinin tehciri takip ettikleri, hatta fotoğraf çektikleri ve bir katliamdan söz etmedikleri belgelerden anlaşılıyor. Fakat ne gariptir ki, buna rağmen Avrupa'da ve Amerika'da, özellikle Amerika sefirinin raporları ve bazı Batılı gazetelerin yayınları ile tehcir bir Ermeni soykırımı şeklinde kamuoyuna duyurulmuştur. Bunda, Osmanlı Devleti'ni ve bilhassa Anadolu'yu paylaşmayı düşünenlerin, bu tehcirle emellerine belli bir süre set çekilmesi rol oynamış olsa gerektir.

Bugün Ermeni soykırımı olarak Türkiye'yi suçlayan devletlerin tarih bilim adamları, Osmanlı arşivinde yıllardır araştırma yapmaktadırlar. Bu araştırmalar kendi ülkelerinde yayımlanmış ve tarih ilmine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu tür kitaplarda kullanılan Osmanlı arşiv malzemesi ilk elden kaynaklar olarak sunulmuştur. Oysa ki, üç binden fazla yabancı araştırmacının büyük önem verdiği ve güvendiği arşivin, ne gariptir ki Ermenilerle ilgili olan belgeleri, Batı dünyasında inandırıcı bulunmamakta ve bilhassa Türk araştırmacılar tarafından yayımlanan kitaplar, tıpkı 1915'te olduğu gibi siyasi bir yaklaşımla küçümsenmektedir. Buna karşılık, Amerika ve Batılı devlet tarihçilerinden kurulacak bir ortak komisyonun, Türk tarihçileriyle birlikte konuyu ilk Ermeni olaylarının çıktığı zamandan başlayarak tehcir sonrasına kadar birlikte araştırmaları, bu araştırmada Ermenilere hangi devletlerin silah yardımı yaptıklarından, bir soykırımın olup olmadığına kadar araştırmaları, hatta bu araştırmacının Osmanlı, Rus, Alman, Fransa, İngiltere ve Amerika arşivlerinde sürdürülmesi teklifi, zannediyorum ki Osmanlı hükûmetinin 1919'da Batılı devletlerden talep ettiği ikişer tarafsız hukukçunun tehciri araştırmaları isteğinin reddedildiği gibi reddedilecektir. Yoksa Fransa'nın Cezayir'de, İngiltere'nin Hindistan ve Afrika'da, Amerika'nın yerli halka ve Japonlara, Almanların Yahudilere, Rusya'nın önce Yahudilere, sonra da Türklere karşı uyguladıkları soykırım ve katliam nasıl unutturulacaktır?

